

УДК 811.161.2'367

Н. М. Костусяк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Синтаксична парадигма відмінків сучасної української мови

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті здійснено системний опис синтаксичної парадигми відмінків, визначено кількість грамем, ієрархізовано та схарактеризовано формальні засоби їхньої реалізації.

Ключові слова: парадигма, відмінок, грамема, суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, локатив.

Костусяк Н. М. Синтаксическая парадигма падежей современного украинского языка. В статье осуществлено системное описание синтаксической парадигмы падежей, определено количество граммем, иерархизированы и охарактеризованы формальные средства их реализации.

Ключевые слова: парадигма, падеж, граммема, субъект, объект, адресат, инструменталь, локатив.

Kostusyak N. M. The Syntactic Paradigm of the Modern Ukrainian Language Cases. In the article the systematic description of the case syntactic paradigm is carried out, its number of grammemes is defined, the formal means of implementation is described and characterized.

Key words: paradigm, case, grammeme, subject, object, addressee, instrumental, lokativ.

Постановка наукової проблеми та її значення. Концептуальну основу сучасної лінгвістики становлять дослідження, присвячені вивченню мовних одиниць на тлі формальної, семантичної та комунікативної цілісності. Такий комплексний підхід дає змогу не лише об'єктивно й повно описати категорійну систему української мови, а й простежити динаміку синтаксичної, морфологічної та словотвірної її структур. Указаний багатоаспектний вимір варто застосувати до відмінка іменника, що потребує ретельнішого аналізу, спрямованого на вияв функційних особливостей його грамем. На сьогодні маємо чимало студій, у яких відображено зазначену проблему. Вагомий внесок у розвиток української відмінкової теорії зробили І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, А. П. Загнітко та ін. Їхня концепція побудована на засадах системного підходу до категорії відмінка, що передбачає відмежування “від поширеного вузького морфологізму, при якому домінантою виступає інтегруючий (об'єднуючий) характер морфологічної форми” [2, 3]. Хоча в працях цих учених здійснено якісно новий акцент на поліфункційності відмінкового значення, проте дослідження синтаксичної парадигми відмінкових грамем перебуває поза увагою лінгвістів.

З огляду на нерівномірність вивчення відмінкової системи, вказана проблема потребує ґрунтовного дослідження. Розглядаючи парадигматичні особливості іменника, лінгвісти зазвичай спрямовують свої наукові пошуки на вияв особливостей його словозміни, флексійної специфіки. Загальний опис синтаксичної парадигми мовних одиниць має переважно фрагментарний характер. Але й такі поодинокі явища не спрямовані на вияв парадигматичної своєрідності відмінкових грамем на тлі синтаксичного масиву мови. Це й зумовлює **актуальність** нашої статті. **Мета** студії полягає в комплексному вивченні особливостей синтаксичної парадигми категорії відмінка іменника на матеріалі сучасної української літературної мови. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) подати дефініцію поняття *синтаксична парадигма відмінків*; 2) вирізнити й ієрархізувати семантичні відмінкові грамеми; 3) схарактеризувати морфологічні засоби реалізації семантичних відмінків, виокремивши їхні центральні та периферійні вияви.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Під терміном *синтаксична парадигма* відмінка розуміємо сукупність протиставлюваних категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що мають відповідно ієрархічні стосунки і специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грамеми зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення. Як слушно наголошує І. Р. Вихованець, “відмінкова семантика належить до суто синтаксичних феноменів, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками, а саме: семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валент-

ністю” [5, 55]. Семантичний зміст категорії відмінка відображає відношення між предметами та явищами позамовної дійсності, указує на різні стосунки предмета до інших предметів, дій або станів. Репрезентуючи узагальнену семантику субстанціальності, категорія відмінка об’єднує низку підпорядкованих їй граматичних значень – відмінкових граєм, що частково формують привативну опозицію, за якої один із компонентів, крім свого специфічного значення, є носієм семантики, первинної для іншої відмінкової грами. Виходячи певною мірою за межі привативної опозиції, відмінки перебувають також у відношенні неопозитивних відмінностей. Специфіка останніх полягає в тому, що її члени відрізняються один від одного наявністю і співвідносних, і неспіввідносних ознак. Усе це ще раз засвідчує складність структури категорії відмінка іменника.

У сучасній лінгвістиці відмінкові грами розглядають як компоненти семантико-синтаксичної структури речення, що дає змогу вирізнити суб’єкт, об’єкт, адресат, локатив (місцеперебування, вихідний і кінцевий пункти руху, шлях руху) та інструменталь (знаряддя чи засобу дії). У такому разі синтаксична парадигма відмінків відповідає основним різновидам субстанціальних синтаксем. Указана послідовність граєм відображає їхню ієрархію. Одиницями найвищого рангу є суб’єкт та об’єкт, яким належать центральні позиції в реченні і які найтісніше поєднані з предикатом. Наступне місце в семантико-синтаксичному ранжуванні відмінків посідає адресат, що на формально-синтаксичному рівні корелює з напівслабокерованим другорядним членом речення. Ознакою периферійності позначений локатив із послабленим підрядним зв’язком. Абсолютну периферію формує інструменталь, статус якого підкреслює слабкий підрядний зв’язок із предикатом. Диференціація відмінків має безпосередній стосунок також до семантичної класифікації предикатів. На думку В. А. Плунгяна, “семантична роль імені при певному предикаті ... виступає частиною семантики цього предиката й відображає загальні властивості учасників відповідних груп ситуацій” [7, 164]. Залежно від семантичної природи ознакового слова відмінки можуть виражати значення суб’єкта дії, суб’єкта стану, об’єкта дії, об’єкта стану, адресата дії, знаряддя дії, засобу дії тощо.

Відмінкові грами української мови становлять ієрархічно структуровану синтаксичну парадигму, яка ґрунтується на вирізненні основних первинних (центральных, спеціалізованих) та низці вторинних функцій відмінків. Периферійні функції відмінкових граєм пов’язані з явищем внутрішньовідмінкової транспозиції, тобто потрапляючи в зону іншого відмінка, вони виступають його функційними еквівалентами. На тлі таких концептів розглянемо синтаксичну парадигму кожного відмінка, що передбачає вирізнення всіх можливих структурних схем речення, у яких ці грами засвідчені.

У сучасній українській мові для семантичного відмінка “суб’єкт” основною морфологічною відмінковою формою є номінатив. Як зазначає І. Р. Вихованець, називний відмінок «очолює» суб’єктну семантико-синтаксичну відмінкову парадигму” [2, 74]. Функційний діапазон аналізованої грами поширений на суб’єкти дії, процесу, стану та якісної ознаки: *Стара **циганка** розливала вино...* (Р. Іваничук); *Цвіте **барвінок** у Криму...* (В. Лазарук); *Знемагали **співці** у темницях Бертольдів* (В. Гей); *...**Окуневський** веселішав у присутності приємної жінки* (В. Врублевська); *Це страшне місце добре пам’ятає **Марія*** (Р. Іваничук); *Бузину **Отава** зненавидів ще три роки тому* (П. Загребельний); *Дівчина була безмежно щаслива* (В. Врублевська); *Та **Львів** сумний* (Д. Павличко); *...і стало світліше **небо*** (В. Врублевська). Як засвідчують подані приклади, лексичний вияв суб’єкта переважно пов’язаний із класом істот або метафоризованих понять. Значно рідше його формальними репрезентантами є іменники – неістоти: *...**сніги** край Прип’яті розтануть...* (В. Гей). Назви конкретних предметів позамовної дійсності зазвичай становлять компоненти з різноманітним модифікаціями суб’єктності. Сферу останніх структурує інструментальний суб’єкт, складну семантику якого увиразнюють трансформації реченнєвих побудов: *Машина мчала Твердохліба далі й далі...* (П. Загребельний) ← *Твердохліб мчав машиною далі й далі*. Синтаксеми з інструментально-суб’єктним значенням маємо й у таких реченнях: *Засвистіли **нагайки**...* (Р. Іваничук) ← *Воїни засвистіли **нагайками***. Іноді на семантику суб’єктності нашароване локативне значення. В українській мові локативний суб’єкт функціонує з кількісно невеликою групою дієслів, що безпосередньо виражають зміну станів просторових реалій (*пустіти, порожніти, повнитися, просторішати, ширішати, тіснішати* тощо), і має значення частин простору та приміщень, наприклад: *Медпункт опустів* (О. Гончар); *...спустіли **пляжі*** (О. Гончар); *...**церква** спорожніла...* (Р. Іваничук).

В окремих випадках семантичний суб'єкт у формі номінатива виконує складну функцію, поєднуючи значення суб'єкта дії або процесу та суб'єкта якості (якості-відношення), а отже, зберігає ознаки членування на базові вихідні складники, наприклад: *Свидригайло повернувся з руського боярського стану зібраний і рішучий* (Р. Іваничук) ← *Свидригайло повернувся з руського боярського стану* + *Свидригайло був зібраний і рішучий*. Суб'єкт указаного типу виступає компонентом семантично неелементарного речення, у якому дієслово разом із прикметником формує складну предикатну синтаксему, наприклад: *...дід Ілько довго ходив сердитий та насуплений...* (А. Дімаров); *(Христофориха) виходила до корови чистішою, ніж на люди* (Б. Харчук). Ознаки ускладнення спостерігаємо, коли називний як морфологічний відмінок виступає нерозчленованим конденсатом суб'єктно-предикатної категорії: *Подруги!* (В. Врублевська); *Верби. Вечір. Спів* (В. Сосюра); *Весна* (С. Пушик); *Золота осінь тридцять четвертого року* (Я. Майстренко).

Крім називного, формальними репрезентантами семантичного суб'єкта можуть бути інші морфологічні відмінки, які кваліфікуємо як його вторинні вияви. Синтаксичну парадигму грами суб'єкта формують давальний, знахідний і родовий відмінки. Зважаючи на частоту вживання, ієрархічно вершинним кваліфікують датив [6, 84]. Він входить у валентну рамку предикатних синтаксем стану, які формують елементарні односкладні конструкції. Суб'єктний компонент, репрезентований давальним відмінком, називає носія фізичного, фізіологічного чи психічного стану. Засобами морфологічної експлікації предикатів стану, що формують односкладні реченнєві структури, найчастіше є одноособові (безособові) дієслова у третій особі однини, предикативні прислівники (слова категорії стану), або, за термінологією І. Р. Вихованця, аналітичні дієслова стану, які мають форму третьої особи однини [2, 114–115], відіменникові деривати типу *жаль, сором*. Наприклад: *Потім Лаврінові знову поталанило* (Ю. Мушкетик); *Але Мусі не хочеться грати без Ланки* (В. Винниченко); *І Зіньові так чудно...* (В. Винниченко); *А от Андрію було гірше* (В. Кава); *Тарасові стало жаль товариша* (В. Шевчук). Рідше давальний відмінок спеціалізований на вираженні суб'єкта кількісно-вікової ознаки, суб'єкта якісної ознаки, суб'єкта потенційної дії тощо. У структурах першого типу предикат вказує на вікову характеристику особи чи предмета й складає таку сполуку: зв'язка *бути* (напівзв'язки *виповнитися, мати, минути*) + числівник + іменник *рік* у потрібній відмінковій формі: *Марії ж у цей час було тільки десять років* (М. Слабошпицький). Конструкції із суб'єктом, що входить у валентну рамку прислівникових предикатів якості або якості-відношення, певною мірою прилягають до реченнєвих структур із предикатами стану. Але, на відміну від останніх, вони двоскладні з підметом у формі інфінітива, суб'єкт у них вказує не тільки на стан особи, а й на стосунок до певної дії, процесів мислення тощо, позначених неозначеною формою дієслова, пор.: *...йому знову стає гаряче-гаряче...* (В. Винниченко) і *...йому невимовно любо й легко чути Саньку* (В. Винниченко). Дещо рідше функціонує датив у двоскладних реченнях як суб'єкт якісної ознаки, пор.: *Йй притаманна загадковість* (В. Врублевська) і *Вона загадкова*. Близькі до них конструкції із давальним суб'єктним і прикметниковими предикатами якості, у межах яких наявна модальна модифікація предиката. Остання виражає вказівку на можливість, імовірність, потребу певного стану (у широкому розумінні). Базова одиниця для утворення односкладних речень-дериватів із суб'єктом у формі давального відмінка та прикметниковим предикатом якості – двоскладні елементарні синтаксичні структури, наприклад: *(Мені) треба надалі бути пильним...* (В. Шевчук) ← *Я маю бути пильним*.

Сферою поширення давального суб'єктного виступають також інфінітивні конструкції, у яких головний компонент може мати просту або складену форму вираження. Давальний приінфінітивний позначає діяча, вираженого іменником або його еквівалентом із значенням діючої особи: *Не їхати ж йому до Володимира Переяславського* (В. Малик); *Йй би в кущі ящіркою поміж листям прошигнути* (В. Винниченко). У реченнях зі складеним інфінітивним головним компонентом давальний відмінок передає ускладнене значення суб'єкта стану потенційної дії. Він підпорядкований інфінітивному предикатові дії й модальним допоміжним словам *бажано, варто, доводиться, можна, необхідно, потрібно, слід, треба, хочеться* тощо зі зв'язкою *бути* у відповідній формі, наприклад: *Мені треба тарілки мити* (В. Винниченко); *І йй хочеться натішитися з своєї влади вже досхочу* (В. Винниченко).

У сукупність морфологічних варіантів семантичного суб'єкта входить знахідний відмінок. Указана грама виконує роль суб'єкта фізичного стану, зрідка з нашаруванням локативної семан-

тики: *Його* то кидало в жар, то морозило, аж трясло (О. Гончар); *І Євпраксію* всю затрясло... (П. Загребельний); *Місто* лихоманило (Р. Іваничук).

На периферії репрезентації семантичного відмінка “суб’єкт” перебуває морфологічна грамема родового, представлена в конструкціях із предикатами кількості (*багато, мало, семеро* тощо), екзистенційними дієсловами (*бути, існувати, з’являтися* та ін.), дієсловами на позначення кількісних змін і виявів (*меншати, збільшитися, прибути* і под.), кумулятивними дієсловами (*набігти, наїхати, намножитися* тощо) та ін. Наприклад: *Наших* зовсім мало (В. Малик); *Гуннів* було шестеро (В. Малик); *Зараз циганів* з’явилося... (О. Гончар); *Зібралось людей!* (Б. Харчук). Подані реченнєві структури засвідчують, що родовий як репрезентант грамеми суб’єкта передає додаткову кількісну семантику, в якій поєднано значення категорії кількості та неозначеності. Одним із різновидів суб’єкта кількісної ознаки виступає родовий відмінок, реалізований у зоні валентності ступеньованих прислівникових предикатів. Такий різновид субстанціальних синтаксем, на наш погляд, варто кваліфікувати як суб’єкти кількості-відношення: *Половці! Їх* значно більше, ніж русичів (В. Малик).

Наступний складник семантичної відмінкової ієрархії – об’єкт, основною морфологічною формою якого є знахідний відмінок. Ранжування вказаної грамеми відбувається на межі валентного зв’язку з певним предикатом, відповідно до чого вирізняємо п’ять типів об’єктних компонентів: 1) об’єкт дії, що тяжіє до сфери центральності, оскільки засвідчує широку варіативність семантичних відтінків: *Якось пошив Павло чоботи...* (Я. Майстренко); *Ловив Франко рибу* вдосвіта (С. Пушик); *Гуцули вели за поводи коней* (С. Пушик); *На той час я уже мав рукопис* великої праці про міфологію наших предків... (С. Пушик); *(Бригадир) вручив Марійці та Олексі букети квітів...* (Я. Майстренко); *Упродовж тривалого часу я досліджував цю скульптуру...* (С. Пушик); *...чуєш молота удари?..* (В. Сосюра); 2) об’єкт процесу: *Часом вода заливає й хати...* (А. Дімаров); *Чи вона й справді так одчайнісно хвилюється за дівчину?* (М. Слабошпицький); *...жаль кожну хатину, кожну потолочену ниву, кожне зруйноване місто* (О. Довженко); *По дорозі додому Євген думав про Ольгу...* (В. Врублевська); 3) об’єкт стану: *Таким пам’ятав Івана Франка Богдан Кобринський...* (С. Пушик); *Як я ненавиджу ті очі і, ненавидячи, люблю!* (В. Сосюра); 4) об’єкт якості-відношення: *Та за ілюзію кохання навіки вдячний я тобі* (В. Сосюра); *Пам’ять примхливіша за жінку* (П. Загребельний); 5) об’єкт кількісної ознаки: *Нас... більше* за добру європейську державу (О. Довженко).

Вторинні вияви семантичного об’єкта пов’язані з родовим, давальним, орудним і місцевим морфологічними відмінками. Як зазначає І. Р. Вихованець, у придієслівному та приприкметниковому функціонуванні український генітив має три об’єктні різновиди: родовий квантитативної об’єктної партитивності, родовий темпоральної об’єктної партитивності і родовий власне-об’єкта [4, 15]. Родовий, що виражає квантитативну партитивність, крім значення об’єкта, набуває вторинної кількісної семантики, пор.: *Старенька жінка вносила соломки* (Л. Костенко) і *Старенька жінка вносила соломку*; – *Пошукайте меду!* (В. Малик) і *Пошукайте мед*. Грамема семантичного об’єкта із семантикою темпоральної партитивності, яка передає повне охоплення предмета дією, проте з обмеженням у часі її перебігу, функціонує при дієсловах типу *попросити, дістати, взяти, позичити*. Наприклад: (Рудзинський – Н. К.) *...посоромиться просто позичити грошей...* (В. Дарда). Наступним об’єктним різновидом виступає родовий власне-об’єкта: *Вона боялась осені холодної, а я боялась шуму й суети* (Л. Костенко). Крім власне дієслів, об’єкт може перебувати у валентній рамці прикметникових та прислівникових предикатів якості-відношення, предикатів кількості-відношення та стану-відношення: *Він був уважний до мене* (В. Врублевська); *Там повен двір любистку...* (Л. Костенко); – *Твій полк уже готовий до походу, княже?* (В. Малик); *...Катря молодша від мене...* (В. Яворівський); *З усіх Ольговичів... ти ж мені найближчий* (В. Малик); *Князь Юрій... серед людей – теж найдобріший* (П. Загребельний); *Ти – найвродливіша... між квітів...* (В. Слапчук); *Хлопців було більше від дівчат*; *Галині було радісніше від інших*. У мовленні роль морфологічного варіанта об’єкта порівняння зрідка виконує родовий безприйменниковий. Стилїстична специфіка таких форм становить виразний відтінок розмовності: *Хіба холопство їхнє солодше... нашого?* (В. Шевчук); *І вона біліша троянд...* (І. Драч); *Тітки – біліші наміток* (Л. Костенко).

Формальним репрезентантом семантичного відмінка “об’єкт” виступає також грамема давального відмінка, яка реалізує переважно валентність предикатів дії, стану, рідше – прикметникових предикатів якості-відношення: *Уряд зробив усе, щоб допомогти сім’ям Чорнобиля* (Ю. Щербак);

Посполитий люд вірить своїм **речникам** (Р. Іваничук); *Леся в думках позаздрила сестричці* (М. Олійник); – *А що тобі дунайські болгари, князю, винні?* (Б. Лепкий).

Синтаксичні транспозиційні зміни є основою функціонування семантичного об'єкта у формі орудного відмінка. Підпорядковуючись предикатам дії та стану, аналізована граєма виступає носієм семантико-синтаксичних ознак субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості й формально-синтаксичної ознаки центральності [5, 76]: *І обнявся сміх з журбою* (В. Симоненко); *Тимко уважно слідував за дівчиною* (Г. Тютюнник); ...*щоранку Адальберт Шнурре милувався заво-йованим великим праслов'янським містом...* (П. Загребельний). Об'єкт, що корелює з морфологічним орудним відмінком, функціонує також при деяких відад'єктивних дериватах, де може набувати статусу й облігаторної, і факультативної синтаксеми, наприклад: *Я з вами не згоден, Марі!* (М. Слабошпицький); *Він величний поставою...* (М. Слабошпицький); (Царевич – Н. К.) *гарний лицем* (Ю. Мушкетик); (Павло – Н. К.) ...*дуже схожий обличчям на батька* (М. Слабошпицький).

Абсолютну периферію граєми об'єкта формує морфологічний місцевий відмінок, який повністю втрачає первинну для нього семантику локативності, входячи у валентну рамку предикатів з аналітичними дієслівними постфіксами *на, в (у), по*: ...*султан... розумівся на людях...* (П. Загребельний); *Мойсей ... зневірився в Єгови...* (Р. Іваничук); *Я лише затужила по них і чомусь тієї туги позбутися не можу...* (Р. Іваничук). Крім власне-дієслів, об'єктне вживання місцевого може регулювати семантико-синтаксична валентність предикатів якості-відношення. Маємо на увазі насамперед ті неступеньовані прикметникові форми, які для реалізації свого лексичного значення вимагають двох облігаторних компонентів (суб'єктного та об'єктного) або одного облігаторного (суб'єкта) та одного факультативного (об'єкта із семантикою обмеження, уточнення), пор.: *І винен у цьому був передусім Святослав...* (В. Малик) і *Той Іван був у науках вельми знаючий...* (Р. Іваничук); ...*старший брат Йосип... широкий у плечах...* (Ю. Мушкетик); ...*другий – молодший, тонкий у стані...* (Ю. Мушкетик). Периферійну сферу формують об'єктні компоненти у формі місцевого відмінка з прийменниками *у (в), на*, що залежать від суперлативних прикметників. Експліцитно такий об'єкт якості-відношення найчастіше репрезентують сполуки типу *в (на) світі, на землі, у класі, у групі* переважно із займенниковим прикметником *весь*, наприклад: ...*ти... найкращий у світі...* (В. Кава); *Я на світі найчорніша* (Д. Павличко); (Я – Н. К.) *найщасливіший... на всій землі* (С. Плачинда). Найпериферійнішу групу становлять прийменникові форми місцевого відмінка, засвідчені у сфері компаративного об'єкта: *Ти ж тепер старший... в сім'ї* (В. Качкан). Указаний тип реченнєвих структур перебуває поза нормами літературної мови, оскільки прикомпаративний об'єкт у місцевому відмінку з прийменниками *в (у), на* закріплений під впливом російської мови.

Порівняно із суб'єктом та об'єктом менша морфологічна й семантична розгалуженість властива граємі адресата. Зазвичай її характеризують як мовну одиницю, закріплену за предикатами дії й формально представлену давальним відмінком [3, 262]. Наприклад: *Харч лебедям возили велосипедом* (П. Загребельний); ...*Січ послала Дорошенкові листа...* (Ю. Мушкетик); (Рогатинець – Н. К.) *подарував мені сідло, а Маркові – сагайдак* (Р. Іваничук). Зважаючи на специфіку та частоту функціонування, диференціюємо центр та периферію предикатів, у валентному оточенні яких перебуває адресат. Групу перших формують дво- та тривалентні ознакові слова, периферію становлять чотиривалентні – семивалентні класи дієслів. Вторинну сферу відмінкового функціонування адресата репрезентує прийменниковий родовий відмінок: ...*для студбатівців привезли зброю найновішого зразка* (О. Гончар). Зазначений тип транспозиційного генітива корелює з формою датива, пор.: *Молодиця ... готувала для рубачів вечерю...* (Г. Тютюнник) і *Молодиця готувала рубачам вечерю*.

Семантична граєма “локатив” у сучасній українській мові представлена трьома типами варіантів: зі значенням статичної локалізації, напрямку руху і шляху руху [3, 263]. Оскільки найважливішою ознакою синтаксичного функціонування відмінка його зв'язок із дієсловом, то вважаємо за потрібне наголосити на головних різновидах ознакових слів, що своєю валентністю передбачають наявність локатива, – дієслів зі значенням дії, процесу та стану. Відтінку локативної семантики вказані мовні одиниці набувають завдяки поєднанню їх із локативними (просторовими) дієслівними постфіксами [1, 59]. Аналізований семантичний відмінок пов'язаний, насамперед, із первинною для нього морфологічною граємою місцевого, а також вторинними – знахідним, родовим та орудним. Останній може мати як прийменниковий, так і безприйменниковий вияв. Наприклад: *Я був у Києві, княже* (В. Малик); ...*у погрібнику висіли попід бантинами пучечки сухих трав* (П. Загребельний); ...*Панас уже сидів на тачанці...* (Ю. Яновський); *Йосип ... тинявся по хаті* (М. Олійник); *Ми на*

гору йдемо **через гать** (В. Сосюра); *Якось ми йшли повз оперний...* (Я. Майстренко); *Йшли музики із весілля* (Л. Костенко); *...Тим часом ми проходим серед нив* (Л. Костенко); *Він сидів за столом на чільному місці* (Р. Іваничук); *...хтось до когось їде тим шляхом золотим* (Л. Костенко).

На останньому місці у відмінковій семантичній ієрархії перебуває грамема “інструменталь”, значеннєву парадигму якого структурують компоненти зі значенням знаряддя й засобу дії. Слід зауважити, що вони не належать до обов’язкових компонентів речення, оскільки їхня елімінація не призводить до семантичної або граматичної ущербності синтаксичної одиниці. За умови нульового вираження інструментальної синтаксеми увага більшою мірою зосереджена на самій дії, пор.: *Дячок витер рукавом піт на лобі...* (М. Хвильовий) і *Дячок витер піт на лобі*. Основним морфологічним репрезентантом семантичного інструменталія є орудний відмінок: *...селяни б’ють ломами кригу...* (Г. Тютюнник); *Листа написано різним атраментом...* (Ю. Яновський); *Погрузили на віз сундук – і поїхав Улас підводою...* (Г. Тютюнник). Як морфологічні варіанти засвідчено прийменникові знахідний, родовий і місцевий відмінки: *А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море* (Ю. Яновський); *Юному лицареві, що виріс у сідлі, вмів стріляти з рушниці з-під черева коня, а з лука – правою і лівою рукою, вузькою була караїмська фортеця ...* (Р. Іваничук); *...Ібрагім грав на віолі* (П. Загребельний); *...по них (ріках – Н. К.) і їдь в усі кінці, куди хочеш! Влітку – по воді на човнах, взимку – по льоду на санях чи верхи...* (В. Малик).

Висновки та перспективи подальших досліджень. У сучасній українській мові продуктивний цілісний аналіз категорії відмінка, що передбачає вирізнєння не лише його морфологічних, а й семантичних грамем. До сфери останніх належать суб’єкт, об’єкт, адресат, локатив й інструменталь, які перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і, маючи відповідні засоби реалізації (морфологічні відмінки), формують специфічну синтаксичну парадигму категорії відмінка іменника, абсолютно відмінну від морфологічної. Перспективу дослідження становить ґрунтовний опис кожного семантичного відмінка.

Список використаної літератури

- Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
 Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
 Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
 Вихованець І. Р. Родовий відмінок: центр чи периферія відмінкової системи? / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / уклад. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 10–16.
 Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398, [2] с.
 Межов О. Г. Суб’єктні синтаксеми у структурі простого речення : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
 Плунгян В. А. Общая морфология : введение в проблематику / В. А. Плунгян. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.

Статтю подано до редколегії
10.11.2011 р.